

УДК 719(477.4/.7) “185/191”

**Становлення професійного середовища пам’яткоохоронців
в українських землях (друга половина XIX – початок XX ст.)**

Олександр Новак

ORCID: 0000-0001-6878-6685

ResearcherID: B-6359-2019

novack_a@ukr.net

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, Харківська область, 61022*

Анотація. Здійснено аналіз основних форм наукової комунікації між дослідниками історико-культурного надбання у другій половині XIX – на початку XX ст. Ви-світлено передумови зростання інтересу тогочасних інтелектуалів до пам’яток Наддніпрянської України. Зроблено висновок про те, що зростання інтересу громадськості до пам’яток минулого у зазначений період сприяло інституалізації пам’яткоохоронної діяльності та розгортанню системних досліджень історико-культурного надбання України.

Ключові слова: пам’яткоохоронна діяльність; Наддніпрянська Україна; Археологічні з’їзди; наукове середовище.

Надійшла до редколегії 31.08.2018

Прорецензована 25.10.2018

Рекомендована до друку 13.11.2018

**Development of the professional community
of monumental-protection researches in Ukrainian lands
(second half of XIX – early part of XX century)**

Oleksandr Novak

ORCID: 0000-0001-6878-6685

ResearcherID: B-6359-2019

novack_a@ukr.net

*V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine*

Abstract. The article deals with the analysis of the main forms of scientific communication between the monumental-protection researches at the second half of 19th – early of 20th century. The background of grow of interests to the domestic historical and culture heritage are described. The role of the Archeological Congresses in Russian Empire in the researching and popularization of Ukrainian historical and culture heritage are defined. It is also shown at the different stages between the first Archeological Congress (1869) to the World War I. The significant role of Ukrainian historians in the process of verification of information about domestic monuments is proved. The conclusion is made that the grow of interests of public to monuments of previous epochs in this period are helped to institutionalization of monumental-protection activities and spread of systematic researches of historical and culture heritage of the Ukraine.

Keywords: Monument-protection activities; the Dnipro Ukraine; Archeological Congress; Scientific community.

Received 27.09.2018

Revised 25.10.2018

Accepted 13.11.2018

Постановка проблеми. Питання, пов'язані зі збереженням історико-культурного надбання в сучасній Україні не втрачають своєї актуальності через значну кількість проблем у відповідній галузі. Це звертає увагу сучасних дослідників на охорону спадщини у минулому. Вивчення накопиченого у сфері охорони пам'яток досвіду, у свою чергу, є неможливим без комплексного дослідження спільноти фахівців, що намагалася вберегти історико-культурне надбання для нащадків.

Задля розуміння особливостей становлення фахового пам'яткоохоронного середовища, слід звернутися до проблеми актуалізації системних досліджень вітчизняної старовини представниками української інтелігенції. Ми стикаємося із необхідністю з'ясувати механізми тогочасної наукової комунікації – обміну інформацією, особливості творення соціальних зв'язків і структур тощо. Через відсутність інституційного оформлення пам'яткоохоронної діяльності ми можемо лише досить обережно використовувати відповідні соціологічні напрацювання (приміром – теорію М. Вебера [2, с. 126–128]), що додатково посилює інтерес до вивчення відповідного середовища.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Теперішні дослідники найчастіше обирають інституційний підхід до вивчення пам'яткоохоронної діяльності в Україні, в тому числі – у досліджуваній нами період [6; 7; 16; 23; 28]. Попри те, що нині наявна певна кількість праць, у котрих підіймаються питання вивчення та охорони пам'яток на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст. (особливо це стосується тематики Археологічних з'їздів [9; 10; 11; 24; 25]), питання щодо підтримання наукової комунікації між тогочасними пам'яткоохоронцями є недостатньо дослідженим у вітчизняній історіографії. Також доволі епізодично висвітлюються питання, пов'язані із обстоюванням самотності українського історико-культурного надбання у тогочасній Російській імперії [10; 17; 28]. Для розуміння передумов поширення інтересу до пам'яткознавчої тематики у цей період необхідно простежити підходи до вивчення вітчизняної старовини у тогочасних істориків та засоби розповсюдження цих знань серед громадськості в сукупності з поступовим утвердженням уявлень про окремішність українського історико-культурного надбання.

Мета роботи. Метою даної розвідки є визначення передумов звернення українських інтелектуалів другої половини XIX – початку XX ст. до пам'яткознавчих досліджень та вивчення основних форм їх наукової комунікації. У дослідницькому фокусі також перебувають питання обстоювання самотності вітчизняного історико-культурного надбання та перші спроби законодавчого унормування становища пам'яток минулого.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XIX – на початку XX ст. на українських землях поступово поширювався інтерес до на-

дбань попередніх епох та викристалізувалося коло фахівців, котрі прагнули його дослідити та зберегти. Для цього необхідним було існування потужних академічних центрів, тож наукові товариства при класичних університетах (зокрема – Харківському (Товариство наук, 1812–1829 рр.) та Київському (Комітет із розшуку старожитностей, 1835–1845 рр.) можна вважати першими у Наддніпрянській Україні, де пам'яткознавчі дослідження проводилися на фаховій основі [17, с. 251]. Зокрема, цьому сприяло створення при Київському навчальному округу Тимчасового комітету для розшуку старожитностей у 1835 р. У 1843 р. за ініціативою першого ректора Імператорського університету Св. Володимира у Києві М. Максимовича було започатковано функціонування нової установи, спрямованої на вивчення свідчень минулих епох – Київської археографічної комісії (Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторі) [10, с. 24]. Комісія опрацьовувала і вводила до наукового обігу чималу кількість старожитностей, великий масив джерел, пов'язаних здебільшого із історією Правобережжя литовсько-руської, польської та козацької доби. Не лишалися поза її увагою й історико-культурні пам'ятки Наддніпрянської України. Протягом 1845–1847 рр. у її складі працював видатний український поет і художник Т. Г. Шевченко [10, с. 28]. У своїх науково-пошукових поїздках він робив замальовки та акварельні рисунки низки пам'яток Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Поділля та Волині.

Дослідження становлення професійного середовища пам'яткоохоронців у XIX – на початку XX ст. є неможливим без звернення до відповідних напрацювань тогочасних істориків. Саме завдяки їх популяризаторській роботі все більше й більше людей зверталися до тематики локальної історії, в тому числі й до пам'яткознавчих студій. Так, у контексті опрацювання окремих питань історії Києва М. Максимович, видатний український історик та перший ректор Імператорського університету Св. Володимира у Києві, описав більшість церков та монастирів міста, додаючи при цьому історичні довідки та окремі зауваження [10, с. 98]. Ще більш абсолютизувалося притаманне історикам доби романтизму прагнення виокремити через об'єкти матеріальної культури народну самобутність та неповторність у видатного історика-джерелознавця та етнографа М. Костомарова. Видатний український історик проводив комплексні дослідження державних, монастирських та приватних архівів, звертаючи увагу на пам'ятки писемності, як на матеріальні свідчення минулого [6, с. 226]. У 1870-ті рр. він відвідував, зокрема, пов'язані із козацькою добою пам'ятки Наддніпрянщини (численні об'єкти у Києві, Переяславі, Межигірський монастир) та на Запорозжі (у тодішній Катеринославській губернії) [10, с. 99].

Вагому роль як для становлення української археології та київської історичної школи, так і вивчення пам'яток минулих епох (зокрема, на посаді голови Київської комісії для розгляду давніх актів у 1863–

1880 рр.) відіграв Володимир Боніфатійович Антонович. Саме він поруч зі своїми колегами – Ф. Тарновським та В. Іконниковим, стояли біля витоків Історичного товариства Нестора Літописця (засноване у 1873 р.). Товариство розгорнуло археологічні та пам'яткознавчі дослідження на більшій частині Правобережної України – у Києві та околицях, Волинській, Подільській губерніях [17, с. 252]. Збиранню та систематизації інформації про природні особливості й історико-культурні пам'ятки губерній Південно-Західного краю була присвячена робота ще однієї тогочасної організаційної структури – Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873–1876), що, окрім іншого, вводив у науковий вжиток та видавав друком значну кількість документів з локальної історії [28, с. 7].

Вкрай цікавим джерелом про зародження пам'яткоохоронного руху у Наддніпрянській Україні є спогади видатного українського мистецтвознавця Вадима Щербаківського (1876–1957). Хоча його «мемуарна стаття» (саме так назвав її автор, надсилаючи до редакції «Записок ЧСВВ») «Українські церкви Київщини» [31, с. 338] була написана вже на еміграції, він досить повно й яскраво характеризує реалії межі ХІХ–ХХ ст., коли й зародився його інтерес до вітчизняного історико-культурного надбання. Загалом авторський життєпис ілюструє неабияку важливість пам'яткоохоронної діяльності для Вадима Михайловича, що підтверджує висловлене видатним німецьким соціологом Максом Вебером твердження про те, що особистістю у науковій сфері може стати лише той, хто служить справі, і лише одній справі [2, с. 313]. Дослідник прямо вказує на те, що інтереси розвитку вітчизняної науки для нього важливіші за особисту вигоду. Свою «мемуарну статтю» він закликає не друкувати за його життя, прагнучи прибрати її для фахівців, що прийдуть йому на зміну: «... Але я для себе нічого не хочу, але хочу для будучого історика України, а особливо для історика української культури дати матеріали» [31, с. 338]. Передовсім він згадує про початкове збирання матеріалів про культуру архітектуру, церковні книги та начиння кількох повітів Київської губернії. Вадим Михайлович хотів передати їх до друку до М. Грушевського у Львові, проте він поставився до них холодно і без зацікавленості. Вадим Щербаківський згадує у своїх спогадах Михайла Грушевського як людину холодно і неприступну. Зовсім інакше йому запам'ятався Володимир Боніфатійович Антонович, котрий шоліта приїжджав у гості до поміщика Тадея Рильського у с. Романівку, що знаходилася всього за 36 км від рідного села В. Щербаківського і куди він доволі часто навідувався. Ось яким він лишився у спогадах: «Володимир Антонович був дуже м'який і приступний чоловік [...] Особливо мене чомусь цікавила археологія, і він знову ж тоді давав дуже цікаві пояснення, теж, як цілі лекції, і тоді мене уже практично зацікавила археологія» [31, с. 339–340]. Саме Антонович підвів Щербаківського до

тематики його майбутніх досліджень, вказавши на необхідність фотофіксації давніх українських пам'яток: «Думаю, що було б цікаво сфотографувати старі церкви по селах, бо вони скоро зовсім зникнуть і заміняться теперішніми нецікавими синодальними... Наука ними зовсім не цікавиться, ніхто нічого не знає, наші вчені не люблять і не вміють з апаратами возитися» [31, с. 340].

Посилення зацікавленості пам'ятками старовини на українських землях відбувалося на тлі згубних для них тенденцій, насамперед – нищення з утилітарних міркувань. Нерідко старі (передовсім – дерев'яні) церкви і дзвіниці розбиралися з метою заміни їх на нові, спроектовані єпархіальними архітекторами у затверджених синодальним керівництвом офіційних стильових межах. Ось як бачили цей процес представники тодішньої громадськості, зокрема – архітектор Ю. Жуков: «Стародавні будівлі, включаючи церкви, продовжували безконтрольно та самочинно перебудовувати, а в низці випадків, які отримали серйозний розголос – розбирати, зносити» [16, с. 6]. Безперечно, далеко не кожен випадок подібного вандалізму отримував широкий розголос. Видатний дослідник українського мистецтва С. Таранушенко зазначив, що більшість церков так званої «Охтирської групи» на півночі Слобожанщини (зокрема, Михайлівська церква (1775 р.) в Охтирці, Василівська церква (1794 р.) у Солдатському та інші) вже на час початку його експедицій у 1913 р. були розібрані, і їх можна було вивчати лише за фотографіями, що зберігалися у Харківському університетському музеї [27, с. 296–297]. Не набували достатнього розголосу та суспільного резонансу й наміри єпархіального керівництва, котрі стосувалися докорінних перебудов храмів. Та їх частина, що за своєю стильовою належністю не вписувалися у межі, усталені в офіційному російському православ'ї, ставали жертвами прагнення замінити зразки «малоросійського» зодчества на офіційні, псевдоруські та російсько-візантійські. Так відбувалося у низці давніх козацьких містечок, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. стали звичайнісінькими повітовими центрами. Прикладом цього може слугувати, зокрема, докорінна перебудова Спасо-Преображенського собору (1684–1685) у місті Ізюм Харківської губернії, здійснена у так званому «тонівському стилі» архітектором М. Ловцовим у 1902–1903 рр., після чого пам'ятка значною мірою була втрачена як витвір українського бароко [19, с. 70]. За можливості з контексту містобудівного ансамблю намагалися мінімізувати й свідчення польської присутності, зокрема – на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст. – після двох польських повстань. Свідченням цього є, приміром, руйнування комплексу єзуїтського колегіуму (1624–1736 рр.) в Острозі у 1875 р. [3, с. 412–414] та розбирання після пожежі 1880 року костелу кармелітів (1764 р.) у Луцьку [3, с. 399]. При цьому російські чиновники сприяли представникам православних братств, зокрема – Володимир-Волинському братству Св. Володимира (засноване у 1887 р.), котре

опікувалося вивченням та відновленням тамтешніх пам'яток княжої доби [6, с. 228].

Визначна роль у дослідженні та популяризації історико-культурного надбання українських земель належить Археологічним з'їздам, що проводилися починаючи із 1869 р. у різних містах Російської імперії. До Першої світової війни було проведено 15 таких зібрань, з котрих 6 – на території сучасної України – у Києві (1874 та 1899 рр.), Одесі (1884 р.), Харкові (1902 р.), Катеринославі (1905 р.) та Чернігові (1908 р.) [11, с. 99]. Прикметним було й те, що вже Перший (Московський) Археологічний з'їзд проклав своєрідний «місток» між Наддніпрянською та Західною Україною, адже на ньому із доповіддю «Об исследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине» виступив галицький вчений та громадський діяч Я. Головацький [31, с. 370]. Наступний Археологічний з'їзд у Петербурзі (1871 р.) також не лишився без праць, присвячених українській проблематиці. Так, Олексій Сергійович Уваров, засновник Московського археологічного товариства, особисто зробив спробу пов'язати пам'ятки дерев'яного зодчества Галичини із найдавнішими формами та просторово-планувальними рішеннями давньоруської архітектури, порівнюючи сучасні йому храми краю із описами культових будівель, котрі зробили мандрівники Ібн-Даста та А. Гетеріс [31, с. 370–371]. Археологічні з'їзди виконували роль наукових форумів, спрямованих на всебічне (передовсім – археологічне та історико-краєзнавче) дослідження та популяризацію минулого місцевостей, у яких вони проходили. Коло питань, що на них розглядалися, значно виходило за межі сучасного, вузького розуміння археології, та стосувалося досліджень усіх старожитностей до XVIII ст. включно, тож їх з упевненістю можна назвати й з'їздами історичними [11, с. 99].

III Археологічний з'їзд, що відбувся 1874 р. у Києві, дозволив повною мірою розкрити колосальне значення пам'яток міста (Софійського собору, храмів Києво-Печерської лаври та Видубицького монастиря). Крім цього, саме завдяки йому вчені, проблематика дослідження яких стосувалася України, почали об'єднуватись довкола ідеї популяризації та збереження історико-культурного надбання українських земель. Цьому сприяло те, що секретарем підготовчого комітету був історик В. Антонович, а програму з'їзду значною мірою формували представники Київського університету, Південно-Західного відділу Всеросійського географічного товариства, члени Історичного товариства Нестора Літописця, а також знані місцеві дослідники – П. Чубинський, І. Малишевський, А. Розов та інші [11, с. 105].

Проведення VI Археологічного з'їзду в Одесі (1884 р.) поживило вивчення пам'яток минулого на Півдні сучасної України. Зокрема, були представлені результати розкопок та детальні мапи античних міст Криму – Херсонеса Таврійського, Пантікапея тощо [9, с. 33]. Стала

помітною тенденція до пожвавлення досліджень старожитностей козацьких земель – Війська Запорозького та Облaсті війська Донського. Так, Д. Яворницький опублікував працю про вивчення решток колишніх Запорозьких Січей – Хортицької, Томаківської, Микитинської, Чортомлицької. Окрім цього, було складено їх плани [10, с. 189]. У доповіді А. Крилової «О старине Донской области» було порушено питання про природу історико-культурного надбання Облaсті війська Донського, хоча й з очікуваним для того часу висновком про її «исконно русское происхождение» [13, с. 26–27].

Починаючи з XI Археологічного з'їзду, проведеного у Києві у 1899 р., все більш активно розширюється територія, охоплена матеріалами підготовлених доповідей, та відбувається істотне урізноманітнення їх тематики [10, с. 191]. Наступний, XII Археологічний з'їзд, що відбувся 1902 р. у Харкові, дозволив ввести у науковий обіг цілу низку пам'яток українського мистецтва, зокрема – й малознані до того старожитності Кубані [26, с. 116]. Своєю чудовою підготовкою він завдячує передовсім двом харківським історикам – Д. Багалію та Є. Редіну. Завдяки останньому було розпочато ґрунтовні дослідження культових пам'яток Слобідської України (до того маловідомих у наукових колах). Кількість світлин культових пам'яток регіону, виконаних під час систематичних експедицій, перевищила 400 [10, с. 203]. Особливо цінним, порівняно з попередніми з'їздами, був церковно-історичний відділ виставки, створений під керівництвом вищезгаданого Є. Редіна (у його експозиції були представлені світлини та предмети церковного начиння, частково доставленого дослідником, частково – священиками). За оцінкою видатного етнографа та спеціаліста у галузі народного мистецтва М. Біляшівського, дана експозиція чи не вперше була: «науково складеним відділом історії південноросійського мистецтва» [10, с. 205]. Не менш схвальні відгуки надходили й на адресу етнографічного відділу. В одному із залів виставки було відтворено інтер'єр селянської хати в натуральну величину. Подібні елементи наочності дозволяли ознайомити з особливостями українського побуту відвідувачів, далеких від місцевих етнографічних особливостей, як, приміром, А. Лейкін, кореспондент газети «Пермский край» [25, с. 115].

Важко не погодитися із тезою видатного дослідника української старовини В. Щербаківського, що перше десятиліття XX ст. в російській археології – це доба зацікавлення Україною та її минулим [31, с. 373]. До початку Першої світової війни на території Наддніпрянської України було проведено ще два Археологічні з'їзди – XIII (Катеринослав, 1905 р.) та XIV (Чернігів, 1908 р.). У місті на Дніпрі було заслухано реферат видатного історика Д. Яворницького «Запорозька старовина» [10, с. 208]. У ньому, зокрема, містилися цінні відомості про пам'ятки козацької доби, зокрема – унікальний дерев'яний Тро-

їцький собор у Новомосковську та Пустинно-Миколаївський монастир поблизу нього. З'їзд у Чернігові, в цілому, перебував у фарватері попередніх, проте відрізнявся ще більшою регіональною спрямованістю доповідей та рефератів, представлених на ньому. Прикметним був перехід від опису окремих пам'яток до спроб їх типологізації (наприклад, у працях «*О происхождении форм украинского деревянного церковного зодчества*» Г. Павлуцького та «*Черты самобытности в украинском зодчестве*» О. Новицького) [31, с. 376]. Таким чином, Археологічні з'їзди створили поле для комунікації та дискусій у фаховому науковому середовищі, маючи при цьому увагу чималої кількості представників освічених верств (завдяки організації публічних доповідей, музейних виставок і т.д.). Саме їм значною мірою можна завдячувати пожвавленню контактів між пам'яткоохоронцями та переходу від описовості до узагальнень та систематизації у їх наукових працях.

У цей період відбувається істотне збільшення кількості громадських об'єднань пам'яткознавчого спрямування, що свідчить про важливість збереження надбання минулого для тогочасних інтелектуалів. Так, поруч із вже існуючими церковно-археологічними товариствами на початку ХХ ст. виникає Російське військово-історичне товариство у Петербурзі (1907 р.). У 1909 р. було зареєстровано статут Товариства захисту і збереження в Росії пам'яток мистецтва і старовини при Імператорській академії мистецтв, а у 1910 р. – Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва (КТОПСІМ) [7, с. 68–69]. Всі вони виконували функції, необхідні для наукової комунікації – сприяли пошуку, накопиченню та розповсюдженню наукових знань про оточуючу дійсність [24, с. 432]. Таким чином, можна стверджувати, що завдяки зростанню інтересу представників громадськості до вивчення вітчизняної старовини та створенню різних форм комунікації між дослідниками у перше десятиліття ХХ ст. відбулося утвердження фахового пам'яткоохоронного середовища.

В Російській імперії через відсутність відповідної нормативно-правової бази існувала невизначеність у питаннях збереження пам'яток минулого. Ці функції протягом другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. розподілялися між Міністерством внутрішніх справ, Міністерством народної освіти та Синодом [17, с. 250]. За таких умов представники громадськості прагнули запропонувати власні рецепти збереження спадщини попередніх епох. Зокрема, головою Московського археологічного товариства, графом О. Уваровим на Першому Археологічному з'їзді (1869 р.) був запропонований «Проект заходів зі збереження пам'яток старовини» [28, с. 225]. У 1911 р. Московське археологічне товариство передало на розгляд ІІІ Державній думі проект закону «Про охорону пам'яток старовини в Росії» [28, с. 241]. Справа збереження об'єктів історико-культурного надбання мала бути покладена на профільний міжвідомчий комітет. Через численні зауваження та пропозиції від наукових установ та художніх товариств, а

також представників церковних структур ухвалення проекту закону постійно відкладалося. Представниками дослідницького громадського пам'яткоохоронного середовища з різних частин імперії пропонували свої, вдосконалені проекти цього закону. Зокрема, мистецтвознавець, професор Імператорського університету Св. Володимира у Києві Г. Павлуцький 27 грудня 1911 р. виступив на зборах тамтешнього товариства із власним «Проектом закону про охорону давніх пам'яток в Росії» [18, с. 12]. Григорій Григорович закликав загальноімперські органи влади звернути увагу на необхідність усвідомлення цінності вітчизняних старожитностей серед населення та надання реєстрам пам'яток статусу юридичних актів [29, с. 104]. Попри згоду законодавців IV Державної думи на проведення наради з питань пам'яткоохоронного законодавства (1916 р.), відповідні нормативно-правові акти так і не були ухвалені до революційних подій 1917 р. [28, с. 248]. Слід зауважити, що відсутність профільного законодавства не дозволила перетворити тогочасні громадські об'єднання, що гуртували довкола себе любителів вітчизняної старовини, на інституалізовані структури. Тобто, попри наявність фахового середовища пам'яткоохоронців із налагодженою системою наукової взаємодії, говорити про існування їх професійної спільноти як певного сталого об'єднання у другій половині XIX – на початку XX ст. не видається можливим.

Надзвичайної гостроти на початку XX ст. набула дискусія довкола визнання окремішності українського історико-культурного надбання. Чимало тогочасних наукових видань і часописів, у тому числі у Києві, були відверто чорносотенними. Від їх співробітників на питання В. Щербаківського, що вони знають про український архітектурний стиль, йому нерідко доводилося чути іронічно-в'їдливе «... мені відомий власне тільки один будинок в українському стилі – це той курінь, в якому старі діди стережуть кавуни на баштанах» [31, с. 366]. Однак тривалі дискусії стосовно цього питання на Археологічних з'їздах, поступове збільшення наукових розвідок, присвячених українським пам'яткам, їх популяризація через вищі навчальні заклади поступово змінили бачення цього питання у більшості представників наукової спільноти. Так, Г. Павлуцький вводить у науковий обіг поняття «українське бароко», а його колега Ф. Ернст – «мазепинське бароко» (як етап найвищого піднесення стилю українського бароко). Знаковим для досліджень українського мистецтва став вихід протягом 1912–1914 рр. у Санкт-Петербурзі першої багатотомної праці «Історія російського мистецтва» Ігоря Грабаря [4, с. 214]. Другий том цієї праці має доволі характерну для тієї епохи назву «Допетровська доба (Москва і Україна)». Однак українська архітектура у ній розділена на два блоки «Бароко України» та «Дерев'яна церковна архітектура Прикарпатської Русі». Таке розділення згладилося вже за

Першої світової війни, коли російські війська після так званої «Галицької битви» зайняли більшу частину Східної Галичини. Саме кінцем 1914 р. датуються праці Г. Лукомського «*Старинное зодчество Галиции*», І. Свенцицького «*Галицко-руское церковное зодчество*», О. Новицького «*Деревянная архитектура Галиции*» (в останній, зокрема, з'являється надзвичайно смілива, як для того часу, теза про те, що архітектурний стиль українських церков єдиний «від Кубані до Сяна» [31, с. 378]). Поступово у науковий вжиток почала вводитися й українська мова (перші університетські історико-етнографічні лекції почав читати нею Микола Іванович Сумцов у Харкові [10, с. 161]). Завдяки подвижництву українських дослідників, про вітчизняне мистецтво поступово починають дізнаватися й за кордоном. Знаковим успіхом українського мистецтвознавства та етнології початку ХХ ст. можна вважати вихід праці, присвяченої селянському мистецтву Наддніпрянської України (Малоросії) авторства видатного ученого М. Біляшівського в надзвичайно авторитетному журналі «*The Studio*». Розділ Миколи Федотовича виявився найбільш ґрунтовним у томі, присвяченому Російській імперії, перевершивши не лише аналогічний литовський або польський, а й великоросійський розділ. Особливу увагу Автор приділив пам'яткам сакрального мистецтва (здебільшого – іконам та церковному інвентарю) та хатнім речам [1, с. 10–11]. Своєрідним підсумком досліджень українських пам'яток у дореволюційну добу є праці Ф. Шміта «Мистецтво старої Русі-України», де він ґрунтовно узагальнює відомості про пам'ятки українського мистецтва як цілісного та окремішнього явища (з акцентом на архітектуру Карпатського регіону) та «*Искусство, его психология, его стилистика, его эволюция*». Незважаючи на видання обох праць у розпал Громадянської війни, у 1919 р., за своєю сутністю вони є найближчими саме до праць дореволюційних, є їх своєрідним логічним завершенням. Навіть попри визнання обох стилів (як українського, так і російського) рівноправними у контексті світової культури, він таки досить часто ототожнює «душу» карпатського бойка із душею московського майстра за допомогою досить нечітких критеріїв, зокрема, так званої «душі стилю», імпульсивності та оригінальності творчих задумів майстрів [31, с. 378].

Висновки. Інтерес до історико-культурного надбання серед представників інтелектуальної еліти Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. поступово зростав. Русієм його формування та поширення від 1869 р. і до Першої світової війни були численні Археологічні з'їзди, котрі створили поле для наукової комунікації та дискусій у фаховому середовищі, маючи при цьому увагу значної кількості представників освічених верств суспільства. На межі століть інтелігенція великих міст та загальноросійська ліберальна громадськість уже намагалися брати участь у збереженні окремих, найбільш цінних об'єктів минулих епох. Українські історики, починаючи від

М. Максимовича та М. Костомарова і завершуючи В. Антоновичем та М. Грушевським, мали жвавий інтерес до дослідження пам'яток минулого та верифікації даних щодо них. Їх публічні виступи, підтримування контактів із любителями та оборонцями вітчизняної старовини мали неабияке значення у майбутній інституалізації їх діяльності та розгортанні системних досліджень історико-культурного надбання України, сприяли усвідомленню значною частиною тогочасної громадськості його відмінностей від спадщини інших народів. Пошук, накопичення та розповсюдження наукових знань про пам'ятки минулого стали справою життя для численного кола фахівців, що в майбутньому почали досліджувати вітчизняну старовину в межах профільних інституцій.

Бібліографічні посилання

1. Біляшівський, М. Ф., 2017. *Українське народне мистецтво*. Харків: Видавць Савчук О. О.
2. Вебер, М., 1998. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ: Основи.
3. Вечерський, В. В., 2002. *Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України*. Київ: НДІПАМ.
4. Вечерський, В. В., 2007. *Українські дерев'яні церкви*. Київ: Наш час.
5. Вечерський, В. В., 2008. *Українські монастирі*. Київ: Наш час.
6. Гаврилюк, С. В., 2015. Вітчизняне пам'яткознавство та музеологія: традиції, досвід, перспективи. *Краєзнавство*. Київ, вип. 3–4, сс. 224–233.
7. Гаврилюк, С. В., 2003. *Становлення й розвиток історичного пам'яткознавства Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.)*. Дис. ... д-ра. іст. наук. Луцьк: Волинський державний університет ім. Лесі Українки.
8. Дідух, Л. В., 2008. Микола Біляшівський і розвиток місцевих музеїв в Україні. *Краєзнавство*. Київ, вип. 1–4, сс. 120–127.
9. Карамзіна, Н. В., 2013. Матеріали VI Археологического съезда в Одессе как источник о развитии исторического памятниковедения на Юге Украины. *Учен. зап. Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского*. Симферополь, вып. 1, сс. 28–36.
10. Ковпаненко, Н. Г., 2013. *Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України у вітчизняних історичних дослідженнях (кінець XIX – поч. XX ст.)*. Київ.
11. Ковпаненко, Н. Г., 2008. Роль Археологічних з'їздів останньої третини XIX – початку XX століття у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України. *Укр. іст. журн*. Київ, вип. 6, сс. 99–110.
12. Красніцька, Н. В., 2011. Григорій Павлуцький – дослідник українського та світового народного мистецтва. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, вип. 35, сс. 62–67.
13. Крылова, А. Л., 1884. О старине Донской области. *Тр. VI Археолог. съезда в Одессе*. Москва, т. 6, сс. 21–33.
14. Макаренко, Н. Е., 1908. *Памятники украинского искусства XVIII века*. Санкт-Петербург.

15. Массанов, А. В., 2014. Покликання і психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. Київ, вип. 2, сс. 167–173.
16. Нестуля, О. М., 1995. *Доля церковної старовини в Україні*. Київ, ч. 1.
17. Гріфен, Л. О. та Титова, О. М., ред., 2012. *Основи пам'яткознавства*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.
18. Павлуцький, Г. Г., 2017. *Дерев'яні та муровані храми України*. Харків: Видавель Савчук О. О.
19. Парамонов А. Ф. и Парийский А. А., 2012. *Истоки каменной храмовой архитектуры Слободской Украины*. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы.
20. Пучков, А. О., 2012. Мистецтвознавча особистість і доля її спадщини. *Мистецтвознавство України*. Київ, вип. 12, сс. 353–358.
21. Рерих, Н. К., 1993. *Берегите старину*. Москва: Международный Центр Рерихов.
22. Романовський, В. С., 2007. *Розвиток пам'яткознавства на Харківщині в ХІХ — на початку ХХ ст.* Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків: Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди.
23. Світленко, С. І., 2016. *Дмитро Яворницький та формування Катеринославської/Дніпропетровської школи українознавства*. В: Смолій, В., ред., 2016. *Історик і влада*. Колект. моногр. Київ: Ін-т історії України НАН України, сс. 397–414.
24. Скирда, В. В. та Скирда, І. М., 2015. ХІІ Археологічний з'їзд як форма наукової комунікації. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, вип. 19, сс. 432–436. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mdarv_2015_19_43> (дата звернення: 03.12.2017).
25. Скирда, І. М., 2016. *ХІІ археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення*. Дис. ... канд. іст. наук. Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна.
26. Сысоев, В. М., 1905. Остатки запорожской церковной старины в пределах Кубанской области. *Тр. XII Археолог. съезда в Харькове*. Москва, том 1, сс. 111–124.
27. Таранушенко, С. А., 1976. *Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України*. Київ: Будівельник.
28. Федорова, Л. Д., 2013. *З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-ті рр.* Київ: Інститут історії України НАН України.
29. Федорова, Л. Д., 2011. Теоретичні та правові питання збереження культурної спадщини в діяльності пам'яткоохоронних структур України (1910-ті рр.). *Укр. іст. журн.* К., 2011. Вип. 1. С. 91–106.
30. Харлан О. В. Неповторна пам'ятка архітектури запорозьких козаків. *Відлуння віків*. Київ, вип. 2 (10), сс. 26–33.
31. Шербаківський, В. М. та Шербаківський Д. М., 2015. *Українське мистецтво*. В 2-х т. з дод. Харків: Видавель Савчук О. О..

References

Bilyashivs'kyu, M. F., 2017. *Ukrayins'ke narodne mystetstvo [Ukrainian folk art]*. Kh.: Vydavets' Savchuk O. O. (in Ukrainian).

Veber, M., 1998. *Sotsiologiya. Zahal'noistorychni analizy. Polityka* [Sociology. Historical analyzes. Policy]. Kyiv: Osnovy (in Ukrainian).

Vechers'kyy, V. V., 2002. *Vtracheni ob'yekty arkhitekturnoyi spadshchyny Ukrayiny* [Lost objects of architectural heritage of Ukraine]. Kyiv: NDITIAM (in Ukrainian).

Vechers'kyy, V. V., 2007. *Ukrayins'ki derev'nyani tserkvy* [Ukrainian wooden churches]. Kyiv: Nash chas (in Ukrainian).

Vechers'kyy, V. V., 2008. *Ukrayins'ki monastyri* [Ukrainian monasteries]. Kyiv: Nash chas (in Ukrainian).

Havrylyuk, S. V., 2015. Vitchyznyane pam'yatkoznavstvo ta muzeologiya: tradytsiyi, dosvid, perspektyvy [Domestic historical monument studies and museology: traditions, experience, perspectives]. *Krayeznavstvo* [Local studies]. Kyiv, issues 3-4, pp. 224–233 (in Ukrainian).

Havrylyuk, S. V., 2003. *Stanovlennya y rozvytok istorychnoho pam'yatkoznavstva Volyni, Kholmshchyny i Pidlyashs'ha (XIX – pochatok XX st.)* [Formation and development of historical memorandum lore of Volyn, Holmshchyna and Pidlyashs'ha (19 – beginning of 20 century)]. D. Sc. Thesis in History. Lutsk: Lesya Ukrainka Volhynian State University (in Ukrainian).

Didukh, L. V., 2008. Mykola Bilyashivs'kyy i rozvytok mistsevnykh muzeyiv v Ukrayini [Mykola Biliashivsky and development of local museums in Ukraine] // *Krayeznavstvo* [Local studies]. Kyiv, issues 1–4, pp. 120–127 (in Ukrainian).

Karamzina, N. V., 2013. Materialy VI Arkheologicheskogo sieezda v Odesse kak istochnik o razvitii istoricheskogo pamiatnikovedeniia na luge Ukrainy [Materials of the VI Archaeological Congress in Odessa as a source of the development of the studies of historical monuments in the South Ukraine]. *Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta im. V. I. Vernadskogo* [Scientific notes of the Tavrida National V. I. Vernadsky University]. Simferopol, issue 1, pp. 28–36 (in Russian).

Kovpanenko, N. H., 2013. *Arkhytekturno-mystets'ka spadshchyna Naddnipyrians'koyi Ukrayiny u vitchyznyanykh istorychnykh doslidzhennyakh (kinets' XIX – pochatok XX st.)* [Architectural and artistic heritage of the Naddnipyrianska Ukraine in the domestic historical researches (the end of XIX – early part of XX century)]. Kyiv. (in Ukrainian).

Kovpanenko, N. H., 2008. Rol' Arkheolohichnykh z'yizdiv ostann'oyi tretyny XIX – pochatku XX stolittya u doslidzhenni arkhitekturno-mystets'koyi spadshchyny Ukrayiny [The role of the Archaeological Congresses of the last third part of XIX – early part of XX century in the study of architectural and artistic heritage of Ukraine]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. Kyiv, issue 6, pp. 99–110 (in Ukrainian).

Krasnits'ka, N. V., 2011. Hryhoriy Pavluts'kyy – doslidnyk ukrayins'koho ta svitovoho narodnogo mystetstva [Hryhoriy Pavluts'kyy – researcher of Ukrainian and world folk art]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy* [Ethnic history of peoples of Europe]. Kyiv, issue 35, pp. 62–67 (in Ukrainian).

Krylova, A. L., 1884. O starine Donskoi oblasti [About heritage of Don oblast]. *Trudy VI Arkheologicheskogo sieezda v Odesse* [Notes of the VI Archaeological Congress in Odessa]. Moscow, vol. 6, pp. 21–33 (in Russian).

Makarenko, N. E., 1908. *Pamiatniki ukrainskogo iskusstva XVIII veka* [Monuments of the Ukrainian art of the 18th century]. St. Petersburg (in Russian).

Massanov, A. V., 2014. Poklykannya i psykholohichni bar'yery v profesijnomu samovyznachenni osobystosti [Vocation and psychological barriers in professional self-identity]. *Aktual'ni problemy sotsiologiyi, psykholohiyi, pedahohiky* [Actual

problems of sociology, psychology and pedagogy]. Kyiv, issue 2, pp. 167–173 (in Ukrainian).

Nestulya, O. M., 1995. *Dolya tserkovnoyi starovyny v Ukraini*. [The destiny of church heritage in Ukraine]. Kyiv, part 1 (in Ukrainian).

Hriffena, L. O. and Tytovoyi, O. M., 2012. *Osnovy pam'yatkoznavstva [Fundamentals of the historical monuments studies]*. Kyiv: Tsentr pam'yatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK (in Ukrainian).

Pavluts'kyi, H. H., 2017. *Derev'yani ta murovani khramy Ukrainy [Wooden and stone temples of Ukraine]*. Kharkiv: Vydavets' Savchuk O. O. (in Ukrainian).

Paramonov, A. F. and Pariiskii, A. A., 2012. *Istoki kamennoi khramovoi arkhitektury Slobodskoi Ukrainy [The origins of the stone temple architecture of Sloboda Ukraine]*. Kharkov: Kharkov private museum of city manor (in Russian).

Puchkov A. O., 2012. Mystetstvoznavcha osobystist' i dolya yiyi spadshchyny [The art studying personality and the destiny of his heritage]. *Mystetstvoznavstvo Ukrainy [Art Studies of Ukraine]*. Kyiv, issue 12, pp. 353–358 (in Ukrainian).

Reikh N. K., 1993. *Beregite starinu [Protect heritage]*. Moscow: International Center of the Rerikhs, 1993 (in Russian).

Romanovs'kyi V. S., 2007. *Rozvytok pam'yatkoznavstva na Kharkivshchyni v XIX – na pochatku XX st. [The development of historical monument studies in the Kharkiv region in the end of XIX – early part of XX century]*. Abstract of PhD dissertation in history. Kharkiv: H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (in Ukrainian).

Svitlenko, S. I., 2016. Dmytro Yavornyts'kyi ta formuvannya Katerynoslavskoyi/Dnipropetrovskoyi shkoly ukraїnoznavstva [Dmitry Yavornytsky and the formation of Ekaterinoslav / Dnepropetrovsk school of Ukrainian studies]. In: Smolii, V., ed., 20016. *Istoriya i vlada [Historian and power]*. Collective monograph. Kyiv: NASU Institute of history of Ukraine, pp. 397–414 (in Ukrainian).

Skyrda, V. V. and Skirda I. M., 2017. XII Arkheolohichnyy z'yizd yak forma naukovoї komunikatsiyi [XII Archaeological Congress as a form of scientific communication]. *Materialy i doslidzhennya z arkeolohiyi Prykarpattya i Volyni [Materials and research on archeology of the Precarpathians and Volhynia]*. Lviv, issue 19, pp. 432–436. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mdapv_2015_19_43> (Accessed 03.12.2017) (in Ukrainian).

Skyrda, I. M., 2016. *XII arkeolohichnyy z'yizd: peredumovy, perebih podiy, istorychne znachennya [XII Archaeological Congress: preconditions, course of events, historical significance]*. PhD Thesis in history. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University (in Ukrainian).

Sysoev, V. M., 1905. *Ostatki zaporozhskoi tserkovnoi stariny v predelakh Kubanskoї oblasti [Remains of the Zaporozhian church heritage in the borders of Kuban oblast]*. *Trudy XII Arkheologicheskogo sieezda v Kharkove [Notes of the XII Archaeological Congress in Kharkiv]*. Moscow, vol. 1, pp. 111–124 (in Russian).

Taranushenko, S. A., 1976. *Monumental'na derev'yana arkhitektura Livoberezhnoyi Ukrainy [Monumental wooden architecture of the Left-bank Ukraine]*. K.: Budivel'nyk (in Ukrainian).

Fedorova, L. D., 2013. *Z istoriyi pam'yatkoohoronnoyi ta muzeynoyi spravy u Naddnipryans'kiy Ukraini. 1870–1910-i rr. [From the history of the monumental-protection and museum work in the Naddniprianska Ukraine. 1870–1910s]*. Kyiv: NASU Institute of history of Ukraine (in Ukrainian).

Fedorova, L. D., 2011. Teoretychni ta pravovi pytannya zberezhenntya kul'turnoyi spadshchyny v diyal'nosti pam'yatkoohoronnnykh struktur Ukrainy (1910-ti rr.) [Theoretical and law issues of activities of the monumental-protection structures 180

of Ukraine (1910s)]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. Kyiv, issue 1, pp. 91–106 (in Ukrainian).

Kharlan, O. V., 2008. Nepovtorna pam"yatka arkhitektury zaporoz'kykh kozakiv [A unique monument of architecture of the Zaporozhian Cossacks]. *Vidlunnya vikiv* [*The echo of ages*]. Kyiv, issue 2(10), pp. 26–33 (in Ukrainian).

Shcherbakivs'kyi, V. M. and Shcherbakivs'kyi, D. M., 2015. *Ukrayins'ke mystetstvo* [*Ukrainian art*]. In 2 vols. Kharkiv: Vydavets' Savchuk O. O. (in Ukrainian).